

A formatudat Mészöly Miklós és Danilo Kiš prózájában

Mészöly Miklós és Danilo Kiš prózájának összevethetősége a műveiket jellemző formatudat kiemelt fontosságán alapul. Összehasonlító irodalmi szempontú vizsgálataink pedig elválaszthatatlan attól a tágabb kontextustól, amely virtuális Közép-Európaként határozható meg a legmegközelítőbb pontossággal. Mindkettőjükre jellemző az a sajátság, hogy közép-európai írókként hatnak rájuk az európai áramlatok, ahogyan erről Danilo Kiš elmélkedik. S mindkettőjük műveiben inkább érezhetően, mint kézzelfogható evidenciával mutatkoznak meg olyan elrajzolások, amelyek a közép-európaiság sajátos jegyei.

Az összehasonlítás szempontját az határozza meg, hogy magam is virtuálisnak tekintem Közép-Európát mint kulturális régiót, így nem az esetleges hatásokra és kölcsönhatásokra helyezem a hangsúlyt, hanem a párhuzamos jelenségekre. Azokra a mozzanatokra, amelyek a hely, a régió „szelleméből” következnek óhatatlanul és akaratlanul. Annál is inkább, mert e régió irodalmaira, Nyugattal szembeni megkésettységük tudatából következően mindig is, illetőleg mintegy két évszázadon át az volt jellemző, hogy vigyázó szemüket nem egymásra, hanem a Nyugatra vetették. Ezzel nem akarom azt állítani, hogy ebben a virtuális régióban kizárólag párhuzamos jelenségekről beszélhetünk az irodalomban és kultúrában. Mészöly Miklós és Danilo Kiš esetében azonban föltevésem szerint erről van szó. Sajátos hatások is létrejöhetnek, kitűnő és kimagasló példája ennek Esterházy Péter Hrabal-könyve és az Esterházy és Danilo Kiš közötti kapcsolat, ezek azonban meghaladják e dolgozat keretét.

Mielőtt a formatudat fogalmának közelebbi meghatározására térnék, ismertetném a két szerző egymással rokon Közép-Európa-szemléletét. Jellemző, hogy mindketten bizonytalannak tekintik e régiót, mind térbeli elhelyezkedését, mind tényleges meg-

létét illetően. S mindketten sárkányhoz hasonlítják. Danilo Kiš írja *Változatok közép-európai témákra* című esszéjében: ¹ „Mivel nincsenek világosan megvont határai és nincs középpontja, avagy éppenséggel több középpontja is van, Közép-Európa manapság mindinkább Anatole France második könyvének ama Sárkányához hasonlít, amelyhez a szimbolizmust szokták hasonlítani: sokan látták, de senki sem tudta megmondani, hogy néz ki.” Mészöly Miklós a gyermekkorából való decsi sárkány példázatszerű történetével érzékelteti Közép-Európának mint régióknak a jellegzetességét: „Úgy döntötünk, hogy a decsi nagyretről »végtelen« hosszú, láthatatlan szálon sárkányt eresztünk föl jó szélirány idején és ez lesz a Sárköz-fölötti csillag. S *provinciális* lesz az (a szót sokáig nem találtuk, és annak idején le is tettünk a kereséséről), aki decsinek titulálja s hiszi el a sárkányunkat. A szomszéd Öcsényig el is vitorlázunk vele, és az öcsényiek meghatóan büszkék voltak rá, mint *saját* sárkányukra. Míg az esendő hiúság el nem vágatta velünk a fonalat. S persze lezuhant a sárkányunk Sárpilisre – tán azt hitte, fölfelé zuhan majd? – szemétnek.” – olvashatjuk egy Közép-Európáról szóló konferencia kispaplójaként.²

A formatudat kérdése abban az értelemben kerül e dolgozatban közelebbi megvilágításba, ahogyan Danilo Kiš fogalmaz róla: „Ha azt mondom, hogy a formatudat (svest o formi – az eredeti megfogalmazás közbeiktatása tőlem származik – J. E.) a közép-európai kötődésű írók egyik közös tulajdonsága, a formáé, melynek révén szeretnénk értelmet adni az életnek és a metafizikai rejtélynek, a formáé, amelyen a *választás lebetőse* értendő, a formáé, mely nem más, mint kísérlet ama archimédeszi fix pont megelézésére a bennünket körülvevő káoszban, a formáé, amely a barbár ziláltság és az ösztönök irracionális önkényének ellentéte, attól tartok, hogy ezzel talán csak a magam intellektuális és írói rögeszméit általánosítottam.”³ Közép-Európa és a formatudat e kettős, vibrékony bizonytalanságából kell kiindulnunk, ha nem akarunk a szép ráfogások csapdájába esni.

Mészöly Miklós és Danilo Kiš prózájának összevető vizsgálatához az ad fogódzót, hogy mindketten prózai műveikkel párhuzamosan esszéikben is folyamatosan foglalkoznak a prózaírás műhelykérdéseivel. Mészöly írja *A mesterségről* című esszéjében a következőket: „A művészet csak akkor lehet igazán önmaga, ha egyesíteni tudja a szépséget és a becsületes inzultust. S itt korántsem formai inzultusra, meghökkentésre gondolok. Az igazi formabontás sosem öncélú, mindig *megfelelő* formát kereső; s az más. Miat ahogy az inzultus is, ha igazi: mindenekelőtt szembesítés magunkkal.”⁴ Danilo Kiš a következőképpen vélekedik ugyanerről: „A Forma örök problémája foglalkoztat, mely képes lenne arra, hogy ez a sorsszerű és sorsdöntő vereség kevésbé tünjék fájdalmasnak és kevésbé értelmetlennek, a Formáé, amely talán képes lehetne új tartalmakat adni hiábavalóságunknak, a Forma problémája, amely képes lenne a lehetetlenre: arra, hogy kimenekítse a Művet a sötétség és hiábavalóság hatóköréből; túllendítse a felejtés Létéjén.”⁵

A fentiek érzékeltetésére két elbeszélést választottam elemzésre. Mészöly Miklós *Merre a csillag jár*⁶ és Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája*⁷ című művét.

Mészöly elbeszélésében a szépséget és inzultust egyesítő egyéni formát akkor érzékelhetjük talán a legjobban, ha nyomon követjük azt a sajátos szórendi vétséget, amely már a címben is megfogalmazódik. „– Merre a csillag jár? – kérdeztem ilyen hibás szórenddel, hogy az inkognitóm hitelesebb legyen, s még tétova mozdulatot is tettem megerősítésül. A néni csodálkozva nézett rám, barátságosan és megfejthetetlenül. – Szépen mondja! – mosolyodott el, és továbbsetált a bőrcekkerével.” Az elvétel tehát

eleve adva van az elbeszélés legelejétől kezdődően. Nemcsak a hibás szórend elszólása-ként, hanem magában az elbeszélés kiinduló szituációjában. Az elbeszélő ugyanis út-irányának menetrendjét véti el önhibáján kívül, minthogy a hajó másutt kötött ki, mint ahol kellett volna. Az akaratlan útirányelvítés teremt olyan helyzetet, az elbeszélő számára olyan „becsületes inzultust”, amely a váratlanság révén a megszokottnál vételelenebbé és fogékonyabbá teszi az önmagával és az őt körülvevő világgal való szembe-sülésre. A váratlan menetrendváltás ismeretlen városkába veti, ahol találkozik egy különös öregúrral. Nem véletlenül nevezi az elbeszélő önkéntes ciceronéjának az öregurat, utalás rejlik benne Dante Isteni színjátékára, amelyben a költőt Vergilius árnya vezeti a Poklon, a Purgatóriumon és a Paradicsomon keresztül. Ez az allúzió asszociációs hálóként az elbeszélés egészét átszövi, és tágítja e különös „útleírás” dimenzióit. A *Merre a csillag jár* elbeszélőjét ugyanis a különös öregúr egy másik városkába invitálja, mely egymásban testesíti meg a Poklot, a Purgatóriumot és a Paradicsomot. A három között – az elbeszélő élményei alapján nincs térbeli távolság. Nyitottságának és sebezhetőségének sajátos állapotában az derül ki számára, hogy e három egy tőről fakad. Legmesszebbre utalóan talán így értelmezhető a különös öregúr és az elbeszélő közötti alábbi párbeszéd:

„– Messzire utaznak?

Elnevette magát.

– Használjak most én is olyan kifejezést, ami semmit se mond? Száz kilométer, öt kilométer... Szerintem csak azt méricskéljük ilyenkor, hogy kívülről vagy belülről gondolunk-e valamire. Egy helyen élünk, uram – és mélyen a szemembe nézett.”⁸

Abban az ismeretlen városkában, ahová önkéntes ciceronéja vezeti az elbeszélőt, az ottlakók sajátos viselkedése folytán, mely egy karneváli felvonulást megjelenítő vásárnap délelőtti korzózásban csúcsoódik ki – az idő kitágulásának lehetünk tanúi. A korzózók más-más múltbeli időkből való toalettje-jelmeze az „elmúlt létezés” meg-elevenedését teremti meg. Úgyszintén a lakás, ahol az elbeszélő szállást kap. Az idő ki-tágítását szolgálják a lakás berendezésének rekvizitumai a szekrényben függő tizen-nyolcadik századi gerokktól kezdve a pannon udvarházakból ismerős fenyőfa kádig. „A berendezésnek ugyanaz a biztos kezű promiszkuitása fogadott mindkét helységben” – olvashatjuk. Ehhez a biztos kezű promiszkuitáshoz, mely az idő folyamatos múlását számolva fel örök és mozdíthatatlan egyidejűséget sugalmaz – társul a tér kiterjedésé-nek a felszámolása. Az elbeszélő ugyanis úgy mozog, tesz-vesz ebben a soha eddig nem látott ismeretlen vendégszobában, mint aki pontosan ismeri a járást, ismétlődő motívumként nyomatékosítva a cicerone alapállását, miszerint egy helyen élünk. Az időbeli folyamatosságnak és a térbeli tágasságnak a megszüntetése, illetőleg az utazás egyugyan-azon helyen tartózkodássá való összevonása révén tud teljes intenzitással megnyilatkoz-ni a létezés egy más minősége, mely „élő létezésünk” és „valamiféle elmúlásunk határ-vidékén”⁹ érhető tetten. Ez a más minőség meghaladja a személyest, az elbeszélő nem nyomoz semmilyen eltűnt idő, elmúlt létezés után. Inkognitóját is így kell önmagán túlmutató jelentésében érteni. A létezés e másféle közegében a halál és haldoklás, a ra-gaszkodás és az erotikum egymással rímelő ismétlődő motívumokként szövik át az el-beszélés egészét, hogy aztán Pokol, Purgatórium és Paradicsom egy tőről fakadó extatik-us vízióként való átélésévé táguljanak: „Ében háttérben forgó végtelen csavar jelent meg előttem, mely nemcsak gigászi kerékként, de puszta csavarként önmagában is for-gott, látszólag folyton előre, mégis magába visszatérve, a saját huzagolt folytatásába. S az egész lomhán villódzott. Annyira erős kép volt, hogy muszáj volt azonosulni vele.

Szüntelen mozgás álcárcában a mozdulatlanság... Vagy fordítva? Hold, csillag, távolság, hely, elmozdulás, amerre járunk, amerre a csillag jár, $p' = \cos h$, parallaxis... De el is igazít? Mert kezünk alá kezesedik, tehát igaz? Két száguldó paraméter közé szorult mozdulatlanság? Fix pont, mely útközben el sem indul? Zuhanás egy minden irányba nyitott spirálörvénybe...¹⁰

Mint szó volt már róla, a létezés egy más közegét és minőségét jeleníti meg ez az elbeszélés, amikor a saját árnyékunkkal való szembenezésre nyílik alkalom.¹¹ A horizontális kiterjedések (tér és idő) egy pontba való összevonásával egyidejűleg végtelenig tágul a vertikális sík. Mélység és magasság, emelkedés és zuhanás között és közben zajlanak az elbeszélés történései. A pokol, a purgatórium és a paradicsom között, az „élő halál” zónájában. E különös út mint leírás és történet (tévelygéstörténet?) a fönt és lent, a halál mélysége és a csillagjárás égi magasa közötti spirálörvényszerű pályán megy végbe. A spirálörvény az az alakzat, amely ebben az elbeszélésben megteremtődik. Ez az a mobília, mely sajátos formájaként ragadható meg.

„Miért van az – tűnődik Danilo Kiš a szinte tettenérhetetlen közép-európai irodalomról –, hogy amikor a lengyel Kusznewitzet (1904) vagy például a magyar Esterházy Pétert (1950) olvasom, azonnal felismerem bennük, a kifejezőmódjukból, hogy egy valamilyen „közép-európai poétika” képviselői, s emiatt oly közelinek érzem őket? S milyen mellézköngye, miféle vibráció az, amely egy művet ennek a poétikának a mágneses terébe helyez? Mindenekelőtt a *kultúra* immanens jelenléte megannyi allúzió, reminiscencia, az egyetemes európai örökségből vett citátumok alakjában, a mű tudata, amely azonban mit sem von le spontaneitásából, az ironikus pátosz és a lírai kitérők légius egyensúlya. Ez nem sok. Ez minden.”¹²

Azt hiszem, a *Merre a csillag jár* rövid elemzése jól érzékelteti, hogy az idézetben említett írókhoz Mészöly Miklós is szervesen hozzátartozik. A fenti szempontok alapján is.

Danilo Kiš *A holtak enciklopédiája* című elbeszélésében pontosan az teremődik meg, amiben az író a forma lényegét látja. Egyetlen ember a maga egyedi sorsával kap az elbeszélés révén súlyt, önmagán túlmutató értelmet és jelentést. Az elbeszélés módjára, mely kimenekíti a műben megjelenített sorsot a felejtés Léthéjéből.

Kezdjük az enciklopédiával. Danilo Kiš *A holtak enciklopédiájának* megírása előtt is foglalkoztatja az enciklopédiák teljességének, sőt szinte már-már fölülmúlhatatlan tökéletességének kérdése. Írói alkatát ismerve ezen csöppet sem lepődhetünk meg, hisz az enciklopédiákra jellemző dokumentatív pontosság mindig is egyik tartópillére volt műveinek. A másikat azonban, amellyel mindenkor óhatatlanul ki kell egészülnie – már sokkal nehezebb megragadni. Mindenekelőtt vízió és imagináció. Maga Danilo Kiš az írás aktusát úgy határozza meg, hogy a „lehetőségek szédítő örvénylése fölé kell az írónak hajolnia”, s az így kialakított „holtszög” szerinte az írás tetteinek lényege. *A holtak enciklopédiája* című elbeszélésben az enciklopédia egyszerre válik a dokumentumok közlésének és az egyedi és egyszeri emberi sors megjelenítésének eszközévé. Fiktív enciklopédiáról van szó, természetesen. Az enciklopédia itt forma: az egybegyűjtés, számbavétel, a megörökítés és megőrzés objektív formája. Nem hallgatódik el, hogy ez az enciklopédia fiktív, a mű végén ugyanis kiderül, hogy álomról van szó, álomból szőtt enciklopédiáról. Az elbeszélő apja közelmúltban bekövetkezett halálának megrendültségében fogant, különös álomról. A tulajdonképpeni főszereplő maga az apa, nem pedig az álmát elbeszélő lány: „Mert minden esemény – olvashatjuk – nem tudom, mondtam-e, összefügg apám személyes sorsával; a Belgrádot ért bombatámadást és a né-

met csapatok előrenyomulását keletre, úgyszintén a visszavonulását is, az ő szemén keresztül és az ő életével való összefüggésben ábrázolják.”¹³ Az a bizonyos Dj. M. (az apa) leírást nyer ebben az „enciklopédiában” hároméves gyerekként, gimnazistaként, földmérőként, ahogyan „májustól novemberig cipeli a háromlábát meg a teodolitot hegyenvölgyön át, közben évszakok váltják egymást, kiöntenek, majd medrükbe húzódnak a folyók, kiszökdül, majd sárgulni kezd a lomb, apám virágzó szilvafák árnyékában ül, aztán ereszt alá húzódik, villámfény világítja meg az esti tájat, mennydörgés visszhangzik a völgykatlanban.”¹⁴ Megörökíti őt a „holtak enciklopédiája” a háború ínségeinek konkrét és személyes gondjai közepette, végül pedig dohogó, nagybeteg öregemberként.

A „holtak enciklopédiájának” tanúsága szerint életének utolsó fázisában Dj. M., az (álmat) elbeszélő apja a lakás virágokkal való telerajzolásával bibelődött. E virágok azonban inkább valamely „lebbenő függöny” benyomását keltették. A „holtak enciklopédiájában” megörökített *alapvető* virágmotívum leginkább egy hatalmas, meghámozott és fölrepedt narancshoz hasonlított, melyet kapillárisokra emlékeztető vékony, piros vonalak hálózta be. Az álmából ébredő, apját gyászoló elbeszélő emlékezetből lerajzolta e „virágot”. Majd a mű záradékként olvashatjuk: „Amikor a rajzot megmutattam dr. Petrovićnak, nem minden csodálkozás nélkül megerősítette, hogy a szarkóma apám hasüregében pontosan ilyen volt. S hogy a *burjánzás* kétségtelenül éveig tartott.”

Ha a műben szereplő fiktív enciklopédia metamorfózisait, s a nyomán keletkező áttételeket vesszük szemügyre, arra figyelhetünk fel, hogy a *burjánzás* képezi az elbeszélői módszer fő jellegzetességét. Ahogyan Mészölyné a *spirálörvény*, itt a *burjánzás* az az alakzat, amely ennek az elbeszélésnek sajátos formájaként ragadható meg. Hogyan keletkezik e *burjánzás*? Mindenekelőtt azért, hogy adva van egy (fiktív) enciklopédia, mely eredetileg az objektív, tehát értékelésmentes nyilvántartásba vétel formája. Az első áttétel (metasztázis, mint a rákos daganat *burjánzásánál*, illetőleg: a másodlagos betegséggóc analógiájára – áttétel a másodlagos jelentések síkjára), hogy *holtak enciklopédiájáról* lévén szó, *halottak életének nyilvántartásba vétele képezi tárgyát*. Ezáltal újabb áttétel keletkezik: az élettények objektív lajstromozása teljes egészében szubjektív lesz. (Mindaz, ami megíródik itt, az apa életének szögéből nyer megvilágítást és értelmezést.) Az áttételek további vonulatát az enciklopédiát „olvasó” lány értelmezései, kiegészítései és kiemelései adják meg. Ezt követi a váltás, mint újabb áttétel, amikor kiderül, hogy álom volt az egész. S végül az apának, mint egyedi és egyszeri személy sorsának e *burjánzó áttételek útján* előállított megelevenítése, melyen lassan elburjánzik a nyíló virágra hasonlító halálos betegség. E virágmotívum *burjánzása* által élet és halál egy tőről fakadó, elválaszthatatlan egésze szervesül.

E két elbeszélés elemzése azzal a tanulással szolgálhat a formatudat mibenlétét illetően, hogy valamelyest sikerült nyomon követnünk azt a folyamatot, amikor az írói tudatosságot messze meghaladó teljességgel és intenzitással talán nem is az író, hanem maga az alapforma „a lehetőségek szédítő örvénylése fölé hajolva” kiválasztja a maga *megfelelő* mozgáspályáját, a maga áttételeit.

JEGYZETEK

1 In: Danilo Kiš: Kételyek kora. Pozsony–Újvidék, 1994., 155.

2 A decsi sárkány. In: Mészöly Miklós: A negyedik út. Szombathely, 1900., 220–221.

Megjegyzendő még, hogy Mészöly Miklós Volt egyszer egy Közép-Európa című prózakötetében is ugyanez a becsületes bizonytalanság fogalmazódik meg a régió meglétét illetően:

Volt egyszer egy Közép-Európa?

Itt csak az eshet meg, ami megeshet. S a gond éppen az, kinek hogyan lehetnél szolgálja, hogy rab kedvteléseidnek szabadon örvendhess a tágaska kalodán belül. S közben az eperfás utak alagútjaiban ilyen kiáltás hallatszik: „Vigyzól! Meddig tart még az éjszaka?” S az alagút másik végéről kiáltják a választ: „Eljön a reggel, de még éjszaka van, jertek el újból!” Máskülönbent olyan csend uralkodik, melyben a haraszt várja csupán, hogy megfújja a szél. S a regös teszi, amit tehet: jegyezget, mint porba a földre tört ágvég.

Közép-Európa jószerivel nem volt még, csak lehetne talán egykor, ha talpából kinőne a gyökér. Ami volt eddig, az után odakívánczik a kérdőjel.

- 3 Danilo Kiš i. m.: 173.
- 4 Mészöly Miklós: A tágasság iskolája. Budapest, 1977., 102.
- 5 Danilo Kiš: Po-etika. Beograd, 1974., 20.
- 6 Megjelent címadó műként egy elbeszéléskötetben Budapest, 1985.), valamint a Volt egyszer egy Közép-Európa c. kötetben. (Budapest, 1989.) A téma szempontjából tágabb szöveggörnyezetre való tekintettel idézeteim az utóbbi kötetből származnak.
- 7 Címadó mű: Danilo Kiš: A holtak enciklopédiája. Újvidék, 1986. Fordította: Borbély János.
- 8 Mészöly Miklós: Volt egyszer egy Közép-Európa. Budapest, 1989., 546.
- 9 A *Merre a csillag jár* c. művéről nehéz beszélnem, különösen az értelmezéséről. Én mélyrealista írásnak érzem, noha sok szempontból álomszerűen naturalista benyomást kelthet. Vízió-epikának hathat. De hát legbelül valamennyien tele vagyunk ilyen történekekkel, tájakkal, közérzetekkel, meditációkkal, alakokkal, találkozásokkal. Persze csak akkor, ha jobban odafigyelünk. Mindenesetre az élő létezésünk, majd valamiféle elmúlásunk határvidékének mások a törvényszerűségei, mint a kvantumfizikának – mégis ugyanarról a rejtélyről beszélnek. (Mészöly Miklós: A pille magánya. Pécs, 1989., 218.)
- 10 Mészöly Miklós i. m.: 566.
- 11 Talán ezt az írást is így kellene olvasni: mint egy tudósítást egy bennünk lappangó valóságos világról. Végre is, az árnyékunk is mi vagyunk – nélkülünk nincs és mi se vagyunk nélküle. [...] Vagyis nemcsak az a tét – no meg az irodalom témája –, hogy társadalmi-politikai realitásokkal éljünk együtt, hanem az is, hogy az árnyékunkkal is megpróbáljuk a szembenézést. Már csak azért is, mert az *árnyékok* világába költözünk – ha a nyelv géniusza nem téved. (Mészöly Miklós: A pille magánya. 218–219.)
- 12 Danilo Kiš: Kételyek kora, 170.
- 13 Danilo Kiš: A holtak enciklopédiája, 43.
- 14 Uo. 39.